

dc_65_10

Nuzzo Armando

Le Epistole di Coluccio Salutati

MTA
Akadémiai Doktori Értékezés
tézisek

2012

1. A munka feladatai és céljai

A humanizmus kutatói immár egyöntetűen elismerik, hogy Petrarca és Boccaccio halálát mintegy tíz évvel követően, vagyis a XIV. század nyolcvanas éveitől egészen 1406-ban bekövetkezett haláláig, Coluccio Salutati egyike volt az olasz és európai irodalmi kultúra vezéregyéniségeinek. Nem véletlen, hogy ez az időszak azon harmincegy évet foglalja magába, amikor Salutati a Firenzei Köztársaság kancellárjaként működött. Folytatva a Petrarca nevéhez köthető, a kódexek iránti lelkesedéssel áthatott filológiai hagyományt, kiállva továbbá a klasszikus latin és az egyre nagyobb teret hódító népnyelvi költészet értékei mellett, Coluccio Salutati határozta meg a humanista eszmeiség és a klasszikus stúdiumok új irányát. A firenzei vallásos és politikai életben való aktív részvételével is példát nyújt kortársai számára. Tevékenységének ezen aspektusát az erkölcsi és filozófiai írásainál is világosabban és pontosabban tükrözi számos magán- és állami levele. Eugenio Garin a „humanizmus katedrájaként” definiálta a firenzei kancellár íróasztalát, ahol végső formát nyertek az Itáliában és Európában forrongó eszmék. Az állam intézményrendszerének megszilárdulását segítő fáradhatatlan buzgalma emeli Salutatit azon generáció élére, amelynek munkásságát „polgári humanizmusként” (*civic humanism*) szoktuk definiálni.

Disszertációm központi témáját a humanista kancellár életműve képezi, főként levelezése, melyet több szempontból vizsgállok: a történelmi-kulturális háttér felvázolása, a Salutati-kéziratok és művek szöveghagyományának vizsgálata, a humanista mozgalom Petrarcától Salutatiig tételezett folytonosságának bemutatása, a retorikai hagyomány (*ars dictaminis*) birtokba vételének és megújításának elemzése áll a dolgozat homlokterében, valamint annak bemutatása, hogy Salutati miként alkalmazkodott a Firenzei Köztársaság politikai célkitűzéseire, illetve, hogy mely uralkodókkal, értelmiségiekkel, kereskedőkkel és hadvezérekkel állt kapcsolatban. Elméleti szempontból fontos kérdéskörként vizsgálom, hogy a Firenzei Köztársaság nevében írt Salutati-levelek szerzőségét miként lehet megállapítani, s ezzel összefüggésben, hogy milyen történeti és irodalmi értéket tulajdoníthatunk e leveleknek. E kérdések ugyanakkor maguk után vonják azt a problémakört is, hogy vajon különbséget kell-e tennünk a történész, a filológus és a kancellár Salutati levélírói módszerei és tematikai

preferenciái között. A Francesco Novati kutatásai által kijelölt utat követtem, hiszen Salutati tanulmányai révén ő volt az, aki megmutatta, hogy a középkor és a humanizmus kutatója nem választhatja szét az olasz filológia és az itáliai történelem együttes tanulmányozását.

A disszertációban közölt eredmények szorosan kapcsolódnak Salutati firenzei kancellári szolgálatához köthető leveleinek katalogizálásához, valamint kritikai kiadásukhoz: mintegy hétezer ötszáz tételről van szó, melyek közül hétezer kiadatlan. A katalógus immár megszületett és megjelent, a kritikai kiadás munkálatai pedig elkezdődtek; publikálásuk több kutató, sőt talán több generáció feladata lesz.

II. A dolgozat felépítése és az alkalmazott módszerek

Jelen munkám az 1996-tól folyó kutatásaim eredményeit összegzi. A disszertáció bizonyos részeit ugyan már közöltem korábban, ám munkám rendszerezetten – javítva, kiegészítve és átdolgozva – most lát először napvilágot. A felvetett problémák és kérdéskörök a történeti stúdiumok széles skáláját ölelik át; a paleográfiától az oklevéltanig, a textológiától a történelemfilozófiáig, a címertantól a kodikológiáig.

Munkám jellege arra ösztönzött, hogy a legújabb tudományos eredmények ismertetésével és kritikai értelmezésével indítsam dolgozatomat, amely aztán lehetőséget kínál egy rövid és korszerű Salutati-kép felrajzolásához. Ehhez kapcsolódóan beiktattam egy fejezetet, amely immár specifikusan a levelezésre irányuló kutatás helyzetét mutatja be, a definiálási, tipologizálási, tematikai kérdések elemzésével, valamint a címzettek körének meghatározásával és a források elérhetőségének jelzésével. A következő fejezetekben két kérdést vizsgállok részletesen: az állami ügyekben született levelek elemzése és attribúciós problémáinak felmutatása, vagyis egyfelől a retorika és a történelmi valóság összejátszásának vizsgálata áll figyelmem homlokterében; másfelől a levelek, de leginkább az állami levelek egyszerre történeti és irodalmi értékének bemutatása. E sajátosság közvetlenül meghatározza

ugyanis a készülő kritikai kiadás során alkalmazandó módszereket és sajtó alá rendezői elveket.

Az állami levelek esetében leírom az adott episztolák szövegagyományát és recepciótörténetét, s néhány rövid példával illusztrálom a levelekben felmerülő témák gazdagságát, és a témafelvetések mélységét.

Az utolsó fejezetben egy korábban megindult kutatás eredményeit egészítem ki: a jövőbeli kritikai kiadás munkálatait segítő vizsgáltam meg egy olyan kéziratgyűjtést, amely Salutati kilenc magánlevelét tartalmazza, melyek közül hat még kiadatlan.

A disszertáció műfajilag monográfia, amely elsősorban Salutati levelezését vizsgálja ugyan, de nem feledkezik meg a kancellár életrajzának és egyéb műveinek bemutatásáról sem, valamint első ízben tárja összegyűjtve a tudományos közönség elé az utóbbi tizenöt év kutatásainak eredményét.

Munkámban széles körűen hasznosítottam a Coluccio Salutatira és a kapcsolódó témákra reflektáló kritikai irodalom meglátásait. Az immár klasszikusnak számító munkák (Novati kutatásai, valamint Ullman, Petrucci, Witt, De Rosa monográfiái) mellett a Salutati-centenárium ösztönzése nyomán született újabb tanulmányok (a 2006 és 2008 között megrendezett konferenciák, tanácskozások és kiállítások anyagai) képezték a legfontosabb hivatkozási pontjaimat. A disszertációhoz csatolt bibliográfia a Salutati-tanulmányok, s legfőképp a levelezés kutatásának történetéről ad teljességre törekvő képet, továbbá leírja Salutati állami- és magánlevelezésének minden eddigi kiadását.

Munkám megírását főképp 1996-2005 között nagy intenzitással személyesen végzett kutatásaim tették lehetővé. Ugyanezen tanulmányi- és alkotófolyamatnak volt gyümölcse a Salutati állami leveleit két kötetben katalogizáló, általam összeállított *Incipitárium* publikálása. A sajtó alá rendezés céljából számos, jórészt autográf kódexet és kéziratgyűjtést kellett átvizsgálnom: kutattam a Firenzei Állami Levéltárban, több firenzei könyvtárban, a

Vatikáni Könyvtárban és a sevillai Biblioteca Capítular y Columbinában. Eredeti leveleket és kéziratokat tanulmányoztam továbbá számos más olasz és európai könyvtárban és levéltárban (Bécs, Bologna, Madrid, Milánó, Párizs, Siena).

Kutatásaim utolsó éveiben volt lehetőségem – különböző alkalmakon és eltérő formában – a tudományterület több jelentős képviselőjével is személyesen konzultálni.

III. A dolgozat eredményei

Disszertációm általános, újszerű és eredeti képet kíván nyújtani Salutati levelezéséről. Az immár megszilárdult tudományos eredmények és az új kutatási irányok ötvözése és a katalogizálás során a könyvtárakban és levéltárakban elvégzett személyes kutatás gyümölcse a múltbélínél pontosabb és rendszerezettebb képet képes kínálni Salutati levelezésének történetéről és szellemiségéről. Túl azon, hogy egyes levelek datálásának, címezésének, forrásainak esetében kiegészítettem és javítottam az eddigi ismereteinket, a kódexek és kézirategyüttesek leírását nyújtom, megvizsgálom bizonyos levelek, vagy levélcsoportok szöveg hagyományát, valamint az eddigi legszélesebb bibliográfiai áttekintést nyújtom a témában.

Munkámban végig alapelvem volt, hogy megcáfoljak egy igazolatlan kritikai distinkciót: elméletileg alátámasztom, majd számos példával illusztrálom azon, egyébként magához a szerzőhöz visszavezethető gondolat helyességét, mely szerint Salutati magán- és állami leveleit egyazon irodalmi életmű részeiként kell definiálnunk. Ezért is szánok egy teljes fejezetet annak bemutatására, hogy a humanizmus korában miként ötvöződik a levél műfajában a dokumentáló és az irodalmi jelleg, valamint, hogy mennyire szorosan fonódik össze a magánlevelezés az állami levelezéssel. Megkísérlem bizonyítani, hogy az egyszerű hivatali üzenetknél és megbízásoknál összetettebb állami leveleknek a szerzője a szöveg minden aspektusában, vagyis retorikai és tartalmi szintjén egyaránt uralja írását és hatni

kíván, s ezáltal korántsem lehet mások gondolatainak és szavainak egyszerű tolmácsolójaként definiálni. Állami levelezésének szerzőségét bizonyos határokon belül egyébiránt maga Salutati is elismerte, amikor elősegítette, hogy számos levele a kancellárián kívül is ismertté váljon.

A fenti gondolatok folyományaként teszem azon javaslatomat, hogy az olasz tudományos nyelvben érdemes lenne megszilárdítani az 'állami levél' (lettera di Stato) kifejezést, amely az eddigi terminusoknál – 'hivatalos levél', 'közügyekben írott levél' (lettera di ufficio, lettera pubblica) – pontosabban képes kifejezni az uralkodók és a városállamok intézményeinek nevében írott levelek eredeti jellegét és célját.

Megpróbáltam feloldani azt az interpretációs problémát, amely eredendően jellemzi az állami levelet, vagyis, hogy benne a dokumentáló és a szépirodalmi jelleg egyszerre érhető tetten. E kettősség, valamint egyes esetekben a forrástípusok változatossága (eredeti levelek, levéltári iratsomók, humanista kéziratgyűjtések, levélgűjtemények) ugyanis a kritikai kiadás munkálatai közben komoly módszertani problémát vetnek fel. Noha a középkori és humanista szövegek sajtó alá rendezői számára – legyenek bár irodalmárok, vagy történészek – egyaránt a filológia hagyományos módszertana jelenti a viszonyítási pontot, a kiadásra szánt szövegek történeti vagy irodalmi értékének előzetes meghatározása és a szövegtípusok szétválasztása nem csupán formális, hanem elvi és módszertani distinkciókat is jelent a szövegkiadások megvalósulásakor. A fenti gondolatokkal összhangban munkámban megpróbáltam amellet érvelni, hogy Salutati levelezésének kiadásakor egységes sajtó alá rendezői módszertant szükséges követni, amely mindkét típusú szövegkiadás igényeit ki tudja elégíteni, hiszen a humanista állami és kancelláriai levelek esetében fontos jellegzetességek elvesztésével járna, ha csupán az egyik módszertant alkalmaznánk. E levelek, nem csak megszövegezésük stílusát, hanem sokszor funkciójukat tekintve is irodalmi műveknek, sőt egyenesen narratív szövegeknek tekinthetők.

A fenti, alapvetően elméleti jellegű újdonságokon kívül, módomban volt néhány újszerű tényadattal is gazdagítani a kutatást. A Salutati-levelezés során felmerült történeti témákat

tárgyaló fejezetben bemutattam, hogy a Firenzei Köztársaság rendkívül széles kapcsolatrendszere gyakran Salutati személyes kapcsolataival fonódik össze. Javítottam és pontosítottam néhány történelmi és irodalmi adatot: például sikerült bizonyítanom Salutati szerzőségét egy híres, Ozorai Pipónak címzett levél esetében. Az utolsó fejezetben a Madridi Nemzeti Könyvtár 17652. jelzetű kódexében őrzött kiadatlan Salutati-leveleket részben közöltem, feltártam a kézirategyüttes történetét és a levelek szöveghagyományát. A kódexhez kapcsolható történelmi és életrajzi adatok, miként a levelekben érintett témák is (egyrészt a *virtus et litterae* kölcsönhatása a barátság fogalma alatt, másrészt *ars dictaminis* teorizálása) arra engednek következtetni, hogy a levelek Petrarca tanítványaihoz és barátaihoz, vagyis Petrarca iskolájához köthetők.

IV. Az értekezés köréből megjelent saját publikációk jegyzéke

1. *L'epistolario del Salutati. Una presentazione*, In *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo*. Atti del convegno internazionale di studi Firenze, 29-31 ottobre 2008, a cura di C. Bianca, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2010, 225-230.
2. *Censimento delle Lettere di Stato di Coluccio Salutati. Le fonti della tradizione archivistico-documentaria*, 1-2 köt., a cura di A. Nuzzo, Roma, Istituto Storico italiano per il Medio Evo, 2008.
3. *Epistole*, In *Coluccio Salutati e l'invenzione dell'umanesimo*, Catalogo della mostra, a cura di T. De Robertis, G. Tanturli, S. Zamponi, Firenze, Mandragora, 2008, 127-131.
4. *Per le lettere edite e inedite di Coluccio Salutati nel codice 17652 della Biblioteca Nacional di Madrid*, «Medioevo e Rinascimento», XXII (2008), 154-172.
5. *Fra retorica e verità. Una riflessione sullo stile epistolare di Salutati*, in *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, Seminario internazionale per i centenari di

Coluccio Salutati e Lorenzo Valla (Bergamo, 25-26 ottobre 2007), a cura di L. C. Rossi, Firenze, Sismel-Edizioni del Galluzzo (Traditio e Renovatio, 5), 211-225.

6. *Osservazioni sulla figura dell'Ercole nel sigillo del Comune di Firenze*, in *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, op. cit., 343-352.

7. *Coluccio Salutati e l'Ungheria*, «*Verbum. Analecta neolatina*», VII, 2 (2005), pp. 341-371.

8. *Perosa, Terzaghi e la congettura in testi umanistici (con alcune osservazioni sugli errori d'autore in epistole di Coluccio Salutati)*, «*Studi medievali e umanistici*», II (2005), 427-438.

9. *Per un censimento delle lettere di Stato di Coluccio Salutati*, «*Medioevo e Rinascimento*», XIX (2005), 333-339.

10. *Le lettere di Stato di Coluccio Salutati tra Francia e Ungheria*, In *La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France, l'Italie et la Hongrie. Actes du Colloque international tenu à Paris. / édités par Amedeo Di Francesco, Adelin Charles Fiorato*, Napoli, M. D'Auria, 2004 (Hungarica et Slavica, 3), 15-26.

11. *Le lettere di Stato di Coluccio Salutati ai Malatesti*, «*Schede umanistiche*», XVII, 2 (2003), 5-55.

12. *Coluccio Salutati, Epistole di Stato: primo contributo all'edizione: Epistole I-XLIII (6 aprile-6 agosto 1375)*, a cura di Armando Nuzzo, «*Letteratura Italiana Antica*», 4 (2003), 29-100.